

О.Г. Циганов,
кандидат технічних наук, доцент

ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОВАДЖЕНЬ З НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто й узагальнено підходи вчених-адміністративістів до визначення поняття “адміністративний процес”. Досліджено співвідношення між термінами “адміністративна процедура” і “адміністративне провадження”. Провадження з надання адміністративної послуги визначено як урегульовану адміністративно-процесуальними нормами систему взаємопов’язаних і взаємообумовлених процесуальних дій органів публічної влади, що спрямовані на забезпечення умов для реалізації прав, свобод та інтересів фізичної або юридичної особи, виконання покладеної на неї нормативними правовими актами обов’язків, які здійснюються за зверненням цієї особи.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративна процедура, адміністративне провадження, адміністративна послуга, провадження з надання адміністративної послуги.

Рассмотрены и обобщены существующие подходы ученых-административистов к определению понятия “административный процесс”. Исследовано соотношение между терминами “административная процедура” и “административное производство”. Производство по предоставлению государственной услуги определено как урегулированная административно-процессуальными нормами систему взаимосвязанных и взаимообусловленных процессуальных действий органов публичной власти, направленных на обеспечение условий для реализации прав, свобод и интересов физического или юридического лица, исполнение возложенных на него нормативными правовыми актами обязанностей, которые осуществляются по обращению этого лица.

Ключевые слова: административный процесс, административная процедура, административное производство, административная услуга, производство по предоставлению административной услуги.

The existing approaches of scientists – administrativists to the definition of “administrative process” are reviewed and synthesized. The correlation of the terms “administrative procedure” and “administrative proceedings” is investigated. The proceeding on rendering of public services is defined as the system of interconnected and interdependent proceedings of public authorities settled by administrative and procedural norms, aimed at the ensuring of the conditions for the realization of rights, freedoms and interests of individuals or legal entities, as well as at the fulfilment of its normative legal acts of the duties that are carried out by by the demand of that person.

Keywords: administrative process, administrative procedure, administrative proceeding, administrative service, proceeding of rendering of administrative services.

Правове регулювання процесуальних відносин органів публічної влади із фізичними та юридичними особами приватного права є однією з найактуальніших проблем демократизації державного управління в Україні. Це зумовлено як

необхідністю захисту прав приватних осіб у відносинах з органами публічної влади, так і власне потребами підвищення ефективності діяльності самих цих органів.

При визначенні змісту, особливостей та основних стадій проваджень з надання адміністративних послуг, постає необхідність визначення на концептуальному рівні поняття “адміністративне провадження” та його співвідношення з категоріями “адміністративний процес” і “адміністративна процедура”, а також в аналізі визначальних ознак, що характеризують ці поняття. Адже вказані поняття, незважаючи на їх активне використання в теорії адміністративного права та юридичній практиці, досі не мають чіткого однозначного визначення і потребують уточнення їх змістовного наповнення.

Термін “адміністративний процес” має вагоме методологічне значення, вважається базовим у вітчизняному адміністративному праві, хоча й належить до числа найбільш дискусійних.

У теоретичних розробках радянської доби адміністративний процес визначався як юрисдикційна діяльність органів державного управління. Разом з тим, ще починаючи з 60-х років минулого століття робилися спроби розмежувати категорії “адміністративне провадження” (як порядок діяльності виконавчо-розпорядчих органів) та “адміністративний процес” (як діяльність щодо розв’язання спорів, що виникають між сторонами адміністративних правовідносин, які не перебувають між собою у відносинах службового підпорядкування, а також – і головним чином – щодо застосування заходів адміністративного примусу) [1, с. 12–16; 2, с. 37].

Усталеного та єдиного розуміння поняття “адміністративний процес” у вітчизняній адміністративно-правовій науці не склалося й на сьогодні. Зокрема, проблемі визначення місця “адміністративного процесу” в адміністративному праві присвячені ґрунтовні монографічні дослідження В.Б. Авер’янова, О.М. Бандурки, І.П. Голосніченка, А.О. Селіванова, В.П. Тимошука, М.М. Тищенко та деяких інших авторів [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Учені-адміністративісти не прийшли до єдиної думки з приводу меж та обсягу категорії “адміністративний процес” й продовжують її розглядати у широкому і вузькому розумінні одночасно.

У *вузькому значенні* адміністративний процес розглядається тільки як судовий розгляд публічно-правових спорів, віднесених до компетенції адміністративних судів. З цього приводу Т.О. Коломоець зазначає: “Розуміння адміністративного процесу лише як форми правосуддя в адміністративних справах відповідає поняттю адміністративно-процесуального права, яке закріплене в Кодексі адміністративного судочинства України, та основним тенденціям розвитку адміністративного законодавства.” [9, с. 311]. Із такою точкою зору, а саме, що найбільш прийнятним варіантом застосування дефініції “адміністративний процес” було б поширення її виключно на сферу адміністративної юстиції, погоджується й ряд інших науковців [3, с. 40–41; 10; 8, с. 44].

Більшість науковців-адміністративістів дотримується концепції *широкого розуміння* адміністративного процесу. Такий підхід ще називають “управлінським”. Відповідно до нього адміністративний процес пропонується розглядати як установлений законом порядок розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ, що виникають у сфері державного управління, судами (загальної юрисдикції чи спеціально створеними) або спеціально уповноваженими на те органами (посадовими особами) [11, с. 183]. Зрештою, адміністративний процес у широкому значенні розуміється як процес застосування норм матеріального адміністративного права [12, с. 16–17, 104–111; 13, с. 240–241; 14].

До позицій широкого розуміння адміністративного процесу приєднується В.К. Колпаков, який зазначає, що саме широке розуміння адміністративного процесу відповідає сучасним нормам розвитку правової науки і втіленим у Концепції адміністративної реформи України принципам трансформації публічного управління в дієвий інструмент реалізації громадянами своїх прав і свобод, інструмент захисту людини від неправомірних дій і адміністративних актів із боку органів управління і їхніх службовців [15, с. 363].

Отже, управлінський підхід передбачає поширення поняття адміністративного процесу не тільки на юрисдикційну, а й на регулятивну, тобто на всю нормотворчу та правозастосовну діяльність органів публічної влади.

Ми, у свою чергу, також вважаємо, що вся багатогранність адміністративного процесу не може зводитися лише до адміністративної юстиції. Адже адміністративний процес є досить складним за системою і структурним наповненням поняттям.

На думку науковців, що є прибічниками широкого розуміння адміністративного процесу, в системі цього процесу систематизуючим началом є виражені в адміністративно-процесуальних нормах правила, що регулюють порядок застосування норм матеріального права [16, с. 105]. Таку точку зору на адміністративний процес поділяємо і ми.

Проведений зазначеними науковцями аналіз однорідності адміністративно-процесуальних норм дозволив класифікувати ці норми на дві великі групи (два напрями адміністративного процесу) за характером адміністративно-процесуальних відносин, що проявляються залежно від юридичного факту, за яким вони формуються:

- 1) адміністративно-процедурна діяльність органів публічної влади;
- 2) адміністративно-юрисдикційний процес [16, с. 106].

Адміністративно-процедурна діяльність являє собою сукупність правових форм діяльності органів публічної влади, їх посадових осіб, які спеціалізуються за різними галузями управління та видами юридичної практики [17, с. 100]. Ця діяльність органів публічної влади охоплює майже весь управлінський процес, який, на думку Ю.О. Тихомирова, є процесом нормативно встановлених цілей управління за допомогою правових, організаційних та інших засобів управлінського впливу, постійно здійснюваною управлінською діяльністю з усіма своїми взаємопов'язаними елементами (тобто функціями управлінського процесу). Такі функції застосовуються двояко: з одного боку, це функції, які закріплюються в правових актах і виражають основні напрями й предметний зміст діяльності суб'єктів управління, а з іншого боку, – це функції, які мають процесуальну суть. Вони виникають на різних стадіях управлінської діяльності й виражають послідовне здійснення управлінських дій у ході управлінського процесу [18, с. 714–715].

Отже, слід відокремлювати категорії “адміністративна процедура” як порядок управлінської діяльності органів публічної влади, в тому числі з прийняття адміністративних актів та “адміністративний процес” як більш широке поняття, що розуміється як врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність суб'єктів адміністративного права взагалі.

Іншим напрямом адміністративно-процесуальної діяльності є адміністративно-юрисдикційний процес, тобто процесуальна діяльність адміністративних судів, а також органів публічної влади щодо вирішення адміністративно-правових спорів та реалізації адміністративної відповідальності за порушення норм матеріально-адміністративного права. Термін “юрисдикція” (лат. *jurisdictio* – судочинство,

від *jus* – право і *disco* – кажу) означає встановлену законом сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори і справи про правопорушення, оцінювати дії особи або іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності або неправомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників [19, с. 811]. Отже, можна констатувати, що адміністративно-юрисдикційний процес устанавлюється в нормах права тільки там, де виникають спори чи можуть бути вчинені правопорушення. Цей процес пов'язаний із двома напрямками юрисдикційної діяльності: 1) вирішення адміністративних спорів; 2) застосування заходів адміністративного примусу.

Таким чином, **адміністративний процес** слід розглядати як врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність суб'єктів адміністративного права щодо здійснення виконавчої влади, вирішення конкретних індивідуальних справ у державному управлінні, а також вирішення адміністративними судами та органами публічної влади спорів, що виникають у зв'язку з державними управлінськими відносинами та реалізацією адміністративної відповідальності [16, С. 112]. Також можна навести більш лаконічне визначення цієї юридичної категорії: **адміністративний процес** – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів публічної влади, що спрямована на реалізацію норм відповідних матеріальних галузей права в ході розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ.

Отже, процесуальні норми адміністративного права обслуговують матеріальні правові відносини не тільки цієї, а й інших споріднених галузей права (як-от: інформаційного, фінансового, земельного тощо).

Адміністративний процес складається з процесуальних проваджень. Іншими словами зазначені юридичні категорії співвідносяться між собою як загальне і особливе. Так, В.М. Марчук свого часу вказував, що адміністративний процес є родовим поняттям, котре в кожному конкретному випадку виступає у вигляді провадження, якому притаманний свій процесуальний порядок [20, с. 26].

Щодо цього М.М. Тищенко зазначає: “Реальний поділ адміністративного процесу на відповідні процесуальні провадження відображує об'єктивну необхідність суспільного розділення праці та професійної спеціалізації діяльності різних уповноважених суб'єктів. При цьому виділення конкретних проваджень у рамках адміністративного процесу пов'язане й з необхідністю врегулювання певних, якісно однорідних суспільних відносин, що складаються в адміністративно-процесуальній сфері та, отже, набувають характеру процесуальних правовідносин” [11, с. 190].

Зауважимо, що серед вітчизняних дослідників адміністративного права немає єдиного розуміння щодо співвідношення понять “адміністративна процедура” і “адміністративне провадження”. Одні вважають, що ці поняття співвідносяться як статика і динаміка. Тобто процедура – це *встановлений порядок* розгляду та розв'язання справи (модель провадження), а провадження – це вже *власне розгляд та розв'язання конкретної справи*. Отже, кожне провадження відповідає певній процедурі [3, с. 197; 21, с. 313; 8, с. 66]. Інші науковці розглядають ці поняття як загальне і особливе [22, с. 120; 12, с. 104–111; 11, с. 189–190]. У свою чергу, В.Б. Авер'янов зазначав, що можна погодитись і з тією точкою зору, що питання про співвідношення понять “адміністративна процедура” і “адміністративне провадження” може вважатися питанням правової традиції й наукової домовленості. Адже, наприклад, у Польщі ці терміни фактично сприймаються як синоніми [3, с. 197–198].

До елементів адміністративної процедури, що дозволяють точніше визначити критерії її запровадження, Ю.О. Тихомиров та Е.В. Талапіна відносять:

- а) процедурні правила, призначені для легального застосування матеріально-компетенційних норм;
- б) типовий “набір” юридичних дій та актів, що здійснюються і приймаються суб'єктами компетенції;
- в) стадії діяльності суб'єктів компетенції і пов'язаних з ними інших суб'єктів права, послідовність здійснення юридичних дій та зв'язок між ними;
- г) часові характеристики (терміни, тривалість, періодичність) [23, с. 3–4].

На нашу думку, під **адміністративною процедурою** потрібно розуміти встановлений нормами адміністративного права порядок управлінських дій органу публічної влади під час здійснення основних напрямів діяльності цього органу щодо реалізації або забезпечення реалізації його компетенції.

Автори підручника “Курс адміністративного права України” вказують, що “провадження” як термін юридичної науки – це головний елемент процесу, який становить системне утворення, комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, що: а) утворюють певну сукупність процесуальних правовідносин, які відрізняються предметною характеристикою і взаємозв'язком із відповідними матеріальними правовідносинами; б) викликають необхідність встановлення, доказування, а також обґрунтування усіх обставин і фактичних даних відповідної юридичної справи; в) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних актах-документах. Адміністративне провадження зазначені науковці визначають як послідовну діяльність органів публічної влади, урегульовану адміністративно-процесуальними нормами, щодо розгляду та вирішення тих чи інших однорідних груп адміністративних справ [24, с. 507].

Інші науковці характеризують адміністративне провадження як систему адміністративно-процесуальних норм (тобто встановлених державою загальнообов'язкових правил), що регулюють порядок розгляду і вирішення однорідних груп адміністративних справ, які безпосередньо пов'язані з управлінням чи адміністративною відповідальністю [17, с. 103].

Е.Ф. Демський зауважує, що адміністративним провадженням є система нормативно врегульованих якісно однорідних процесуальних дій учасників адміністративного процесу у відповідній сфері публічних відносин, спрямованих на вирішення конкретних адміністративних справ з урахуванням професійної спеціалізації. На думку вченого, до основних загальних ознак адміністративного провадження належать: а) нормативне врегулювання процесуальних дій; б) наявність конкретної індивідуальної справи; в) спільність предмета правового регулювання в кожному конкретному провадженні; г) наявність не пов'язаного зі службовим підпорядкуванням уповноваженого суб'єкта вирішення справи; г) об'єктивізація дій у межах конкретної індивідуальної справи; д) прийняття відповідного рішення (акта) і звернення його до виконання [25, с. 114, 117].

Адміністративні провадження різноманітні за своєю предметною характеристикою, тому існують різні підходи до їх класифікації за певними критеріями.

Так, виходячи з широкого розуміння адміністративного процесу, можна вести мову про те, що його структуру становить вся сукупність проваджень за адміністративними справами, а саме: нормотворчих, установчих, правозастосовних, контрольно-наглядових проваджень та з адміністративного судочинства.

І.Б. Коліушко та В.П. Тимошук усі адміністративні провадження, однією зі сторін яких є фізична або юридична особа, поділяють на дві великі групи:

“втручальні” та “заявні” [26, с. 170]. До “втручальних” слід віднести провадження у справах: щодо прийняття нормативно-правового підзаконного адміністративного акта; про застосування примусових заходів (дисциплінарних, матеріальних або адміністративних); пов’язаних із застосуванням матеріальних норм трудового, фінансового, земельного права; зі здійснення контролю і нагляду (контрольно-наглядове провадження); про заохочення та інші. “Заявні” провадження – це провадження за зверненнями фізичних та юридичних осіб. Так, з адміністративно-правової точки зору, відповідно до Закону України “Про звернення громадян”, усі звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування за змістом можна поділити на три групи:

- 1) звернення з пропозиціями, зауваженнями, побажаннями тощо;
- 2) звернення за адміністративними (управлінськими) послугами;
- 3) звернення з оскарженням рішень, дій чи бездіяльності органів влади та місцевого самоврядування чи їхніх посадових осіб.

Інші науковці, виходячи з поділу адміністративного процесу на два напрями (адміністративно-процедурна діяльність органів публічної влади та адміністративно-юрисдикційний процес), указують, що адміністративно-процедурну діяльність – управлінський адміністративний процес, який характеризується тим, що відбувається у внутрішній організаційній діяльності органів публічної влади, складають адміністративно-процедурні провадження, в той час як структуру адміністративно-юрисдикційного процесу, котрий залежно від характеру й категорії адміністративних справ, що розглядаються, ділиться на процедури розгляду адміністративних спорів і процедури застосування заходів адміністративного примусу, становлять адміністративно-юрисдикційні провадження [16, с. 109].

Ці ж науковці у навчальному посібнику “Адміністративне право України: основні поняття” дають дещо ширшу класифікацію адміністративних проваджень:

- провадження у справах щодо прийняття нормативно-правового підзаконного адміністративного акта;
- провадження у справах щодо надання адміністративних послуг;
- провадження у справах з оскарження рішень, дій або бездіяльності органів публічної влади та їх посадових осіб, що порушують права учасників адміністративно-правових відносин;
- провадження у справах про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів попереднього слідства, прокуратури і суду;
- провадження у справах про заохочення громадян, державних службовців;
- дисциплінарне провадження відносно державних службовців;
- провадження у справах про адміністративні правопорушення та інші [17, с. 103].

Деякі російські вчені-адміністративісти наголошують, що складовими адміністративної юрисдикції виступають такі види адміністративних проваджень: провадження у справах про адміністративні правопорушення; дисциплінарні провадження; провадження за скаргами; погоджувальне провадження [27, с. 281]. Щодо реалій українського законодавства, вважаємо за необхідне додати до цього переліку адміністративно-юрисдикційних проваджень також провадження з адміністративного судочинства.

Автори підручника “Курс адміністративного права України” зазначають, що сучасна система адміністративного процесу будується відповідно до змісту діяльності, яку виконує публічна адміністрація, посадові та службові особи. Отже, можливо вести мову про три види адміністративних проваджень в системі

адміністративного процесу: адміністративно-процедурні; адміністративно-деліктні; адміністративно-судочинські [24, с. 511]. Кожний із цих видів проваджень має, у свою чергу, структурні підвиди. Зокрема, адміністративно-процедурні провадження авторами цього підручника поділяються на “управлінські”, “з надання адміністративних послуг” та “за зверненнями громадян”.

Тоді **адміністративне провадження з надання адміністративної послуги** можна визначити як врегульовану адміністративно-процесуальними нормами систему взаємопов’язаних і взаємообумовлених процесуальних дій органів публічної влади, що спрямовані на забезпечення умов для реалізації прав, свобод та інтересів фізичної або юридичної особи, виконання покладеної на неї нормативними правовими актами обов’язків, які здійснюються за зверненням цієї особи.

У свою чергу, **адміністративну процедуру з надання адміністративної послуги** можна схарактеризувати як встановлений нормами адміністративного права порядок діяльності органів публічної влади, що спрямована на забезпечення умов для реалізації прав, свобод та інтересів фізичної або юридичної особи, виконання покладеної на неї нормативними правовими актами обов’язків, яка здійснюється за зверненням цієї особи.

Такі провадження (процедури) розрізняються залежно від характеру адміністративної послуги, що надається органом публічного управління, на: дозвільні, сертифікаційні, ліцензійні, реєстраційні, посвідчувальні тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР / Н.Г. Салищева. – М. : Юрид. лит., 1964. – 158 с.
2. Ключниченко А.П. Производство по делам о мелком хулиганстве / А.П. Ключниченко. – К. : РИО КВШ МВД СССР, 1970. – 147 с.
3. Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
4. Селіванов А.О. Адміністративний процес в Україні : реальність і перспективи розвитку правових доктрин / А.О. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2000. – 68 с.
5. Бандурка А.М. Административный процесс : Учебник / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – Харьков : Изд-во НУВД, 2001. – 352 с.
6. Голосніченко І.П. Адміністративний процес : Навчальний посібник / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський. – К. : ГАН, 2003. – 256 с.
7. Адміністративна юстиція : європейський досвід та пропозиції для України / автори-упорядники І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда. – К. : Факт, 2003. – 536 с.
8. Тимощук В.П. Адміністративні акти : процедура прийняття та припинення дії : Монографія / В.П. Тимощук. – К. : “Конус-Ю”, 2010. – 296 с.
9. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України : підручник / Т.О. Коломоєць. – Київ : Істина, 2012. – 528 с.
10. Педько Ю.С. Щодо розуміння адміністративного процесу // Актуальні проблеми держави та права : збірник наукових праць / Ю.С. Педько. – Одеса : Юридична література, 2007. – Вип. 35. – С. 99–103.
11. Адміністративне право України : підручник для юрид. вузів і ф-тів / Ю.П. Битяк, В.В. Богущкий, В.М. Гаращук та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. – Харків : Право, 2001. – 528 с.
12. Бандурка О.М. Адміністративний процес : підр. для вищ. навч. закл. / О.М. Бандурка, М.М.Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.
13. Адміністративне право України : підручник / За заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 896 с.
14. Гуржій Т. Вихідні засади формування галузевої парадигми адміністративно-процесуального права / Т. Гуржій // Право України. – 2007. – № 3. – С. 16–19.
15. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.

16. *Голосніченко І.П.* Поняття адміністративного процесу, його структура та різновиди проваджень / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський, Н.І. Золотарьова // Наука і правоохорона. – 2009. – № 3. – С. 104–113.
17. *Голосніченко І.П.* Адміністративне право України : основні поняття : навч. посіб. / І.П. Голосніченко, М.Ф. Стахурський, Н.І. Золотарьова ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. І.П. Голосніченка. – К. : ГАН, 2005. – 232 с.
18. *Тихомиров Ю.А.* Курс административного права и процесса / Ю.А. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 1998. – 798 с.
19. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 858 с.
20. *Еропкин М.И.* Административно-правовые проблемы охраны общественного порядка в советском государстве : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / М.И. Еропкин. – М., 1967. – 32 с.
21. *Колпаков В.К.* Адміністративне право України : підручник / В.К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
22. *Сорокин В.Д.* Административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. – М. : Юрид. лит., 1972. – 236 с.
23. *Тихомиров Ю.А.* Административные процедуры и право / Ю.А. Тихомиров, Э.В. Талпина // Журнал Российского права. – 2002. – № 4. – С. 3–9.
24. Курс адміністративного права України : підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Сущенко [та ін.] ; за ред. В.В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
25. *Демський Е.Ф.* Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. / Е.Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
26. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Видавничий Дім "Ін-Юре", 2002. – 668 с.
27. *Алехин А.П.* Административное право Российской Федерации : учебник / А.П. Алехин, А.А. Кармолицкий, Ю.М. Козлов. – М. : ИКД "Зерцало-М", 2003. – 608 с.

Отримано 03.09.2014